

یکی از ایده های نوین علوم تغذیه و پزشکی، تشکیل بانک شیر مادر با هدف تامین پشتوانه تغذیه ای مناسب برای نوزادانی است که به دلایل مختلف امکان تغذیه از شیر مادر را ندارند. با توجه به شرایط جدید دنیای امروز و به ویژه بروز بحران های عمیق سیاسی در سطح وسیعی از خاور میانه و به تبع آن آسیب های جدی تغذیه ای، اجتماعی، بهداشتی در مادران، نوزادان و کودکان بحران زده، ضرورت و اهمیت شکل گیری بانک شیر مادر بیشتر نمایان می گردد. جهت تهیه و راه اندازی بانک شیر مادر، نگهداری، بسته بندی و توزیع آن، از فناوری های صنایع غذایی کمک گرفته می شود. در این مرحله است که بحث بانک شیر مادر وارد فاز جدیدی شده و به عنوان یک محصول غذایی فرآوری شده تحت فرآیندهای مختلفی چون هموژنیزاسیون، پاستوریزاسیون، استریلیزاسیون، انجماد، بسته بندی و... قرار می گیرد. در این راستا و با توجه به اهمیت تغذیه با شیر مادر می توان تشکیل این بانک را به نوعی با جایگاه بانک انتقال خون مقایسه کرد. در کشورهای اسلامی بحث شیر مادر از دیدگاه فقهی می تواند مباحث جدیدی را در ارتباط با مسائل حریمیت و خویشاوندی مطرح کند. کنکاش دقیق و علمی و مبتنی بر مبانی اصیل فقه اسلامی می تواند گمانه زنی ها در مورد ضرورت ایجاد بانک شیر را شفاف کرده و به تبع آن، مسیر مناسبی را جهت استفاده از دانش و فناوری های نوین صنعت غذا در راه اندازی و توسعه بانک شیر مادر، بگشاید. مقاله حاضر کوششی قابل قبول در این زمینه است که مولف با بکارگیری اصول فقهی مرتبط و کمک گرفتن از برخی دانسته های علم تغذیه این مساله را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. نظر به اهمیت این مبحث از دیدگاه تغذیه ای و جنبه نو بودن نگاه فقهی به این مساله در کشور، نشریه نوآوری در علوم و فناوری غذایی تصمیم گرفت تا مقاله مذکور را در قالب یک بحث ویژه، خارج از چارچوب معمول که مبتنی بر مقالات تحقیقی تجربی می باشد، منتشر نماید.

بررسی فقهی بانک شیر بر اساس پارامترهای تغذیه، فرمول ترکیبی شیرهای مادران و سازوکارهای ایمونولوژیکی و فیزیولوژیکی پزشکی

محسن ولایتی^{۱*}

^۱ استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد سبزوار، دانشگاه آزاد اسلامی، سبزوار، ایران

چکیده

بررسی زوایای مختلف بانک شیر و حکم فقهی آن از مسائل مستحدثه فقهی و مسائل نوظهور در دنیای پزشکی امروز است. از زوایای این پژوهش مضر بودن بانک شیر برای کودک است که نتایج حاصله از آیات و روایات ویافته های پزشکی برتری شیر مادر بر اینگونه شیرها است. زاویه دیگر نکوهش مرضعه به علت مشخص نبودن آن در این بانک ها است. از آن جا که از نظر پزشکی شیردهی توسط مادر، مقدمه سلامتی کودک و مادر است و سلامتی آنها نیز امری لازم است، از باب مقدمه واجب می توان شیردهی توسط مادر را ضروری دانست. اساسی ترین مؤلفه که بانک شیر را در مذاهب اسلامی دچار اشکال می کند قرابت رضاعی ناشی از آن است که مشهور اهل سنت آن را پذیرفته و حرام می دانند. اما شیعه با ارائه دو نظریه جواز و احتیاط با آن مواجه شده است. با تأملی عمیق می توان ادعان داشت اگر مادر در شیردهی دچار اضطراب گردد بعید نیست که بتوان آن را جایز دانست.

واژه های کلیدی: بانک شیر، اضطراب، نظریه شیعه، تغذیه، علم پزشکی

* نویسنده مسوول: m.velayati52@yahoo.com

۱- مقدمه

سوء تغذیه و شوک های روحی و روانی در دنیای امروز بسیاری از بیماری های حاد و مزمن برای بشریت را به ارمغان آورده است. از جمله می توان به ناتوانی مادران برای شیر دهی و یا مضر بودن شیر دهی در وضعیت های خاص برای مادر و کودک اشاره کرد. دنیای پزشکی غرب برای حل مسئله مشکل ناتوانی شیر دهی بعضی از مادران به ایجاد بانک شیر روی آورده است. امروزه ۱۲۰ ناحیه بانک شیر در ۳۸ کشور جهان استقرار یافته است که می توان کشورهای صربستان، آمریکا، کانادا، هند، فیلیپین، چین و ایران را نام برد.

نگرانی های دیرباز در مورد تغذیه ی نوزادان و پیدا کردن جایگزین مناسب به جای شیرخشک، سازمان جهانی بهداشت را بر آن داشت تا در سال ۱۹۰۹ میلادی، ایده ی تأسیس بانک شیر مادران را مطرح سازد و یک سال پس از آن، اولین بانک شیرمادران اهداکننده در بوستون آمریکا بنیاد نهاده شد و به دنبال آن، در کشورهای مختلف اروپایی و آسیایی نیز تأسیس این نوع بانک ها رونق گرفت (۲۷). برخی تاریخچه بانک شیرمادر را به سال ۱۹۰۹ و در کشور اتریش می دانند که به دنبال آن در سال ۱۹۱۹ دوبانک شیر مادر در شهر بوستون آمریکا و دیگری در آلمان احداث گردید (۳۲).

به گفته اسلاویکاسمیچ، رئیس بخش نوزادان، بانک شیر در انستیتوی بیماری های نوزادان در بلگراد، نه تنها در صربستان بلکه در کل منطقه بالکان اولین بانک از این نوع است (۱۳). به دنبال کشورهای اروپایی، آفریقای جنوبی برای مقابله با مرگ و میر نوزادان، بانک شیر مادر را ایجاد کرد که جان بسیاری از نوزادان را نجات داده است و شیرهای اهدایی در این بانک ها در ۸۷ بیمارستان عرضه می شود و دست کم ۲۸۰۰ نوزاد را تغذیه می کند (۳۴).

در ایران نیز اداره شیرمادر وزارت بهداشت از راه اندازی بانک شیر مادر در کشور خبر داده است. بدین ترتیب که شیر اضافه مادران به صورت خام یا پاستوریزه یا منجمد نگهداری می شود (۱۲). بانک شیر مادر اینک در استانهای معدودی از جمله اصفهان به بهره برداری رسیده است (۸).

در زمینه بانک شیر فعالیت های پژوهشی از سوی محققان صورت گرفته که می توان از مقاله موضوع شناسی بانک شیر دکتر علی اکبر کلاتری و مقاله احمد مرتاضی تحت عنوان پژوهشی در

تاریخچه و ضرورت تأسیس بانک شیر مادران، نام برد که البته این مقالات به طور جامع و فراگیر از زوایا و ابعاد مختلف فقهی، پزشکی و ایمونولوژیکی بحث ننموده اند.

مشکل اساسی نظر فقهای اسلامی برای افتتاح این بانک ها در کشورهای اسلامی است که بیانیه آکادمی فقه جده از سوی علمای اهل سنت آن را به علت ایجاد قرابت رضاعی حرام دانسته اما دیدگاه های جواز و احتیاط در نظر شیعه مشاهده می شود. البته تحقیقات نادری در این زمینه شده است که این پژوهش می تواند کامل کننده تحقیقات و پاسخ گوی این سؤال باشد که حکم فقهی بانک شیر با توجه به زوایای مختلف چیست؟

هدف از این پژوهش ارائه راهکار فقهی برای مشروعیت بانک شیر از جهت محدودیت حرمت رضاعی از دیدگاه مذاهب اسلامی، در کشورهای اسلامی بویژه ایران، می باشد.

۲- روش پژوهش

در این مقاله از یافته ها و نظرات اندیشمندان فن از جمله آیات، روایات، دیدگاه فقهای شیعه و بیانیه آکادمی اسلامی فقه جده براساس روش توصیفی، تحلیلی جهت بررسی فقهی موضوع بانک شیر استفاده شده است. علاوه بر این به منظور ارائه حکم فقهی مبتنی بر علوم جدید، از اصول و نظریات علمی مرتبط با ترکیب شیر مادر، در حوزه های تغذیه، پزشکی و روان پزشکی استفاده شده است.

۳- نتایج و بحث

در آیات و روایات بر شیر مادر توصیه های فراوان شده است به طوری که در صورت استتکاف مادر از شیردادن، مرد را موظف به پرداخت هزینه شیر به مادر نموده است. در قرآن با لسان جمله خبری، مادران را موظف نموده دو سال تمام فرزندان خود را شیر دهند. وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ (۱). حضرت علی (ع) می فرماید: هیچ یک از شیرهایی که نوزاد با آن شیر داده می شود، برای او بابرکت تر و مفیدتر از شیر مادر نیست (۱۶). حتی زن مطلقه نیز برای شیر دادن به فرزند اولویت دارد. امام صادق (ع) می فرماید: هزینه زن باردار طلاق داده شده تا زمانی که زایمان کند باید پرداخت گردد، وی به فرزندش سزاوارتر است، اگر او را به همان مزد شیر دهند که زن دیگر می پذیرد (۱۸). آیات و روایات فوق همگی بیانگر مطلوبیت و

نوزادان نارس و تأثیرات بهداشتی درازمدت دیگری مانند سرطان پستان و بیماری های قلبی عروقی اشاره کرد و فواید برای مادر شامل کاهش وزن بعد از زایمان، کاهش وزن بعد از زایمان، کاهش خطر سرطان پستان و آندومتر، خطر ابتلای کمتر به صرع دوباره معدنی سازی استخوان ها، خطر کمتر ابتلا به روماتیسم مفصلی اشاره کرد (۳۵). حال با توجه به مقدمه فوق باید گفت در فقه اسلام حفظ نفس واجب است. بنابراین از آنجا که شیردهی مادر مقدمه حفظ نفس او و کودک است، بر مادر به عنوان مقدمه واجب، واجب است و به تبع بانک شیر را جایز ندانسته اما کسانی که مقدمه واجب را واجب نمی دانند می توانند قائل به جواز بانک شیر شوند.

مُضَرُّ بودن شیرهای موجود در بانک شیر برای کودک: از اساسی ترین مباحث که حکم بانک شیر بر اساس آن تبیین می گردد مضر بودن آن برای کودک شیرخوار است که اگر در علم تغذیه و پزشکی ثابت گردد اختلاط شیرها در بانک شیر برای ایمنی و سلامتی کودک زیان بخش است مثلاً ترکیب شیر مادران باعث دگرگونی در ماهیت شیر گردد و یا باعث بروز رفتارهای نامناسب کودک گردد، در این صورت از باب نفی حکم ضرری در فقه شیعه، بانک شیر نامشروع تلقی می گردد. زیرا در قرآن به این نکته اشاره شده و مادران از این کار به خاطر اضرار به فرزند نهی گردیده اند.

قرآن بعد از آن که شیر دادن دو سال کامل برای مادران را مطرح می نماید در ادامه می فرماید: «لَا تُضَارُّ وَالِدَهُ بَوْلَهَا وَلَا مَوْلُودَهُ لَهٗ بِوَلَدِهِ (۱)». مادر نباید [با قطع شیر] به کودک ضرر وارد سازد. حال با توجه به آخر آیه که می فرماید: «وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ (۱)»، شیر دادن را بی اشکال و مطلوب می داند. نکته ای که در این آیه وجود دارد این است که علاوه بر تأکید بر اهمیت تغذیه با شیر مادر، گاهی آن را به یک وظیفه ای برای مادر تبدیل می کند. «تَضَارُّ» از باب مفاعله است به معنای ضرر رساندن. در اینجا طبق تصریح مفسرین به معنی اضرار به کار رفته است و به احتمال، مقصود آن است که مادر حق ندارد به فرزند خود ضرر برساند (با خودداری از شیر) و پدر نیز حق ندارد به طور مثال با وجود توانایی و تمایل مادر به شیر دادن، مانع شود یا حمایت نکند (۱۱).

دکتر محقق داماد پس از آن که ضرر را به معنای تضییق و ایصال تعریف می کند (۲۶) می افزاید: طبق این آیه، از جمله مادران، نهی

اولویت شیر مادر هستند و بر بانک شیر اولویت دارد. البته هیچکدام جز آیه بیانگر وجوب تغذیه با شیر مادر نمی باشد که آن وجوب هم بر اساس روایت دوم که دلالت بر اولویت پرداخت مزد مادر مطلقه را مطرح می کند منتفی می شود. برای استنباط حکم ضروری است زوایای زیر مورد بررسی و کنکاش قرارگیرد:

نکوهش مرضعه به دلیل عدم شناخت در بانک شیر: یکی از ابعادی که شائبه عدم مشروعیت بانک شیر را تقویت می کند روایاتی است که مرضعه های خاص را مورد نکوهش قرار می دهد. در بانک شیر به علت مشخص نبودن دقیق مرضعه، فقها را با اشکال های جدید فقهی مواجه می سازد. ممکن است گفته شود روایات بیانگر کراهت است و نواهی وارده را نباید حمل بر حرمت کرد. در جواب باید گفت نفس کراهت بر اساس مقوله تبعیت احکام از مصالح و مفاسد بیانگر این است که از جهتی برای کودک منفعت نداشته و شاید مضر به حال کودک باشند و همین بر عدم مطلوبیت بانک شیر کافی است.

از مجموع روایات در این زمینه می توان نهی از شیر زنی که چشمش ضعیف و آبریزش دارد (۲۵)، شیر زن نابخرد (۲۲)، زن بدکاره و دیوانه (۲۲) شیر زن زانیه که حتی شیر زن یهودی و مسیحی و زرتشتی را دوست داشتی تر از آنها می داند (۱۹)، زن زرتشتی (۲۲) و بر حذر داشتن دایه یهودی و مسیحی از نوشیدن شراب (۲۲) را بر شمرد. فلسفه و علت این نواهی را نیز تأثیر در رشد و انتقال صفاتی اکتسابی از زن به فرزند می داند، نهایت دلالت این روایات کراهت است و حتی می توان با رعایت دقیق اصول اسلامی، پزشکی و ایمونولوژیکی این مشکل را حل نمود.

شیر مادر مقدمه واجب سلامتی کودک و مادر: سازمان بهداشت جهانی، آکادمی پزشکی اطفال آمریکا و اتحادیه جهانی اقدام برای شیردهی (WABA) فواید متعددی را برای شیردهی مادر ذکر می کنند که برای حفظ و سلامتی مادر و کودک ضروری و مفید است و عدم شیردهی به آن دو آسیب می رساند. از جمله این فواید برای نوزاد عبارتند از: مقاومت بیشتر در برابر امراض گوناگون شامل بیماری اسهال، عفونت دستگاه تنفس فوقانی، عفونت های دستگاه اداری، کاهش شدید عفونت دستگاه تنفسی، محافظت در برابر سندرم ناگهانی مرگ نوزاد، هوش بالاتر، کاهش خطر دیابت و چاقی در دوران کودکی، گرایش کمتر برای توسعه بیماری های آلرژیک، عفونت های کمتر روده ای در

شیر مادر، در ساعات مختلف از ترکیب متغیری برخوردار است. در ساعت شش صبح کمترین میزان چربی و حدود دو بعد از ظهر بیشترین مقدار چربی را دارد. در هر نوبت که شیرخوار شروع به مکیدن شیر مادر می کند، ابتدا غلظت چربی شیر بسیار کم است و در پایان شیر خوردن، میزان چربی بسیار زیاد می شود. میزان و نوع چربی مصرف شده توسط مادر بر روی میزان چربی شیر مادر اثر می گذارد و علاوه بر اینکه تغذیه مطلوب مادر شیرده بر حجم شیر مؤثر است بر میزان و نوع چربی نیز تأثیر بسزایی دارد. بنابراین، توصیه و تأکید می شود که کلیه مادران در دوران بارداری و شیردهی به وضع و کیفیت تغذیه خود کاملاً دقت نمایند تا بتوانند فرزندان سالم و قویتری داشته باشند.

کلسترول نیز یک نوع چربی است که در شیر مادر نسبت به شیر خشک بیشتر یافت می شود و سیستم گوارشی نوزاد را برای هضم و متابولیسم کلسترول در آینده آماده تر می کند. به همین لحاظ است که شیر مادرخواران نسبت به شیر خشک خواران کمتر دچار عوارض قلبی و عروقی ناشی از افزایش کلسترول می شوند. تغییر رژیم غذایی مادر تأثیری بر میزان کلسترول شیر مادر نمی گذارد.

اسیدلینولیک و اسید آراشیدونیک دو نوع اسید چرب ضروری هستند. میزان اسیدلینولیک شیر مادر حدود هشت برابر شیر گاو است و وجود آن برای رشد و تکامل مغز بسیار مهم است. کمبود اسید آراشیدونیک می تواند موجب التهاب مختلف پوستی، عقب ماندگی رشد جسمی و کاهش تعداد پلاکتهای خون شود، بعلاوه کودک را نسبت به عفونتهای مختلف مستعد می کند (۴).

ترکیب شیر مادر در طول هر وعده شیر خوردن تغییر می کند. در شروع تغذیه، شیر مادر آبی رنگ و رقیق به نظر می رسد. اما این شیر غنی از پروتئین، لاکتوز، ویتامین ها، املاح و آب است. به این شیر، شیر ابتدایی (Fore milk) گفته می شود. در انتهای شیردهی، شیر، سفیدتر است و به آن، شیر انتهایی (Hind milk) می گویند. رنگ سفید آن، به این علت است که حاوی چربی است که منبعی غنی از انرژی است. کودک، جهت رشد و نمو به هر دو شیر احتیاج دارد و از این رو مادر باید از هر دو پستان شیردهی را انجام دهد. امام صادق علیه السلام در همین زمینه سفارش کرده اند که مادر، فرزندش را با هر دو پستان شیر دهد تا هم غذا و هم آب مورد نیاز شیرخوار تامین شود.

شده اند که با قطع شیر، موجب زیان و ضرر فرزند خود شوند (۲۶). برای بررسی مضر یا غیر مضر بودن شیرهای بانک شیر ضروری است آن را از جنبه های ترکیب شیر، تغذیه و پزشکی و ایمنولوژیکی بررسی نموده تا در صورت مضر بودن، حکم به تحریم و در غیر اینصورت حکم به جواز آن نمود.

۳-۱-۱-۱- تحلیل بر بانک شیر از زاویه پارامترهای ترکیبات شیر، تغذیه و پزشکی و ایمنولوژیکی

شیر مادر دارای سه دسته اصلی مواد غذایی یعنی قند، چربی و پروتئین است. نوع قند شیر مادر، لاکتوز است. از آنجا که سلولهای مغز فقط از گلوکز تغذیه می کنند، رشد و تکامل مغزی نوزاد با میزان قند موجود در شیر مادر ارتباط مستقیم دارد. لاکتوز شیر مادر سرعت به گلوکز و گالاکتوز تجزیه شده که گلوکز به مصرف سلولهای مختلف، بخصوص سلولهای مغزی و عصبی می رسد و گالاکتوز توسط باکتری های اسید لاکتیک مصرف شده و باعث تکثیر این باکتری ها می شود و در نتیجه از رشد سایر میکروبها و باکتریهای بیماری زا جلوگیری می گردد. در شیر مادر دو نوع پروتئین به نام کازئین و WHEY وجود دارد. وی پروتئین ها حدود ۸۰٪ کل پروتئینهای شیر مادر را تشکیل می دهند. اهمیت پروتئین WHEY در سهل الهضم بودن آن است؛ در حالی که شیر مادر در مقایسه با شیر حیوان، عمدتاً حاوی کازئین است که بسیار دیر هضم بوده، جذب و هضم آن مستلزم صرف انرژی زیاد است. میزان پروتئین شیر انسان نصف پروتئین شیر گاو است، ولی به لحاظ خصوصیات بیولوژیک انرژی مورد نیاز بدن شیرخوار را تأمین نموده و بهترین و مناسبترین غذا برای شیرخوار است.

اسید آمینه ضروری مانند سیستئین که برای رشد جسمانی و اسید آمینه تورین که برای رشد و تکامل مغزی و عصبی شیرخوار حائز اهمیت است فقط در شیر مادر موجود دارد و شیر گاو فاقد این نوع اسیدهای آمینه می باشد. دلیل اهمیت این دو اسید آمینه این است که هیچ کدام در بدن نوزاد ساخته نمی شود. خون نوزادی که شیر مادر می خورد دارای این دو اسید آمینه ضروری و مهم است، در حالی که خون نوزادانی که از شیرهای جانشین شونده استفاده می کنند فاقد سیستئین و تورین است.

صفر تا ۳۰٪، لاکتوفرین را به میزان دو سوم کاهش می‌دهد ولیکن مقدار لیزوزیم و فاکتور بیفیدوس آن ثابت می‌ماند.

- پاستوریزه کردن شیر سبب کاهش ویتامین C، اسید فولیک و ویتامین B6 می‌شود.

- برای حفظ اثر آنتی اکسیدان‌ها توصیه می‌شود شیر مادر در مدت کمتر از ۴۸ ساعت نگهداری شود. استفاده از شیر نگهداری شده در یخچال بهتر از منجمد کردن و ذوب مجدد شیر می‌باشد.

- دمای محیط روی pH شیر مؤثر است به طوری که pH شیر در مدت ۲۴ ساعت در دمای ۳۸ درجه سانتی‌گراد از ۷/۰۲ به ۵/۱۶ می‌رسد (کاهش پروتئین، لاکتوز و pH شیر).

- در صورت نگهداری کلستروم در هر نوع ظرف در دمای ۴ درجه سانتی‌گراد، هیچ‌گونه کاهشی در عوامل سلولی و ایمونولوژیکی آن ایجاد نمی‌شود.

- نگهداری شیر مادر در دمای ۴ درجه سانتی‌گراد و به مدت ۴۸ ساعت سبب کاهش نوتروفیل و ماکروفاژها شده اما لنفوسیت‌های شیر دست نخورده باقی می‌مانند.

- منجمد کردن شیر مادر در دمای ۲۰- سانتی‌گراد سبب کاهش چربی‌های غیر اشباع با زنجیره‌ی بلند و هیدرولیز اسیدهای چرب آن می‌شود. وزن گیری و جذب چربی‌ها در نوزادان نارس که از شیر پاستوریزه و یا منجمد شده استفاده می‌نمایند نسبت به شیر تازه یک سوم کمتر است.

- آنزیم‌های شیر از قبیل لیپاز و BSS lipase حتی با منجمد شدن شیر فعال باقی می‌مانند اما لاکتوپراکسیداز کاهش می‌یابد.

- تابش نور به شیر به مدت ۳ ساعت، سبب کاهش ریوفلاوین و همچنین کاهش ۷۰٪ از ویتامین A و C آن می‌شود (۱۷).

۳-۱-۳- ایمونولوژیکی

شیر مادر حاوی مواد مفید و ارزنده ای است که به منزله اولین و مهمترین اقدام ایمن سازی برای حفاظت کودک بر ضد بیماری های عفونی است. تغذیه با شیر مادر رابطه عاطفی بین مادر و فرزند را افزایش می دهد. تماس و توجه مادر به شیرخوار در هنگام شیر دادن اثر مطلوبی بر رشد روانی و عاطفی شیرخوار دارد تا حدی که کودکان تغذیه شده با شیر مادر در دوران باوغ از امنیت روانی بیشتری برخوردارند.

تحقیق انجام شده توسط محققان دانشگاه هاروارد در آمریکا نشان می دهد که بدن مادران به طور طبیعی شیر متفاوتی برای پسر یا دختر تولید می کند این مطالعه نشان می دهد که شیری که مادر برای نوزاد پسر تولید می کند سرشار از چربی و پروتئین است که انرژی بیشتری دارد اما زمانی که مادر نوزاد دختر به دنیا می آورد مقدار شیر مادر بیشتر می شود (۱۰). از آنجا که ترکیب شیر مادر متناسب با سن و رشد شیرخوار و هر وعده شیردهی تغییر می کند و در ابتدا چربی شیر کمتر و آب آن بیشتر است؛ لذا تشنگی شیر خوار را برطرف می کند، در آخر چربی آن بیشتر می شود و شیرخوار را سیر می کند (۴)، باید گفت وقتی شیر یک مادر در مراحل مختلف تغییراتی دارد در بانک شیر که شیرهای مختلف با هم مخلوط می شوند و ترکیب ثابتی دارند نیاز کودک را برآورده نمی کنند بنابراین برای کودک مضر محسوب می شوند.

۳-۱-۲- تغذیه و پزشکی

در تمامی طول تاریخ شیر اهدایی انتخاب برخی از والدین بوده است و امروزه نیز به عنوان انتخاب دوم در صورتی که شیر خود مادر در دسترس نباشد توصیه می شود. با این حال اخیراً خطر امکان انتقال HIV، سیتومگالوویروس و بیماری کروتزفلد-جاکوب نگرانی هایی را در مورد مقررات هفده گانه بانک شیر اهدایی انگلستان برانگیخته است. شواهد در مورد شیر اهدایی محدود و دارای کیفیت ضعیفی است. حدود و میزانی که شیر مادر اهدایی پاستوریزه شده خواص بیولوژیک شیرمادر را حفظ می کند نامشخص است (۲). بطور خلاصه، اثر نگهداری در یخچال، منجمد کردن، جوشاندن و یا پاستوریزه کردن بر عوامل حفاظتی و ترکیبات شیرمادر را می توان به صورت زیر بیان کرد:

- فریز کردن شیر سبب نابودی فعالیت سلولی و کاهش ویتامین B6 و ویتامین C شیر می‌شود.

- نگهداری شیر در یخچال فعالیت ضد میکروبی شیر مادر را کاهش می‌دهد.

- جوشاندن شیر مادر سبب نابودی سلولهای شیر، تخریب لیپاز، لاکتوپراکسیداز، کاهش ۹۷ درصدی فعالیت لیزوزیم و کاهش اثر ایمونوگلوبولین A و SIGA می‌شود ولیکن لیپیداها و فاکتور بیفیدوس آن ثابت می‌ماند.

- پاستوریزه نمودن شیر مادر در دمای ۶۲/۵ درجه سانتی‌گراد و به مدت ۳۰ دقیقه، سلولهای شیر را نابود و SIGA را به میزان

جدول ۱- میزان ساعت نگهداری شیر مادر در درجه حرارت های مختلف

| شیر مادر | برای شیرخوار بیمار؛ نارس یا بستری در بیمارستان | برای شیرخوار سالم |
|---|--|-----------------------------|
| شیر دوشیده شده در دمای اتاق : ۲۴-۱۵ درجه سانتیگراد | ۴ ساعت | ۸ ساعت |
| شیر دوشیده شده در دمای اتاق : ۳۷-۲۵ درجه سانتیگراد | ----- | ۴ ساعت |
| شیر تازه دوشیده شده درون یخچال(دمای ۸-۰ درجه) | ۴۸ ساعت | ۵-۳ روز |
| شیر قبلا فریز شده که در دمای اتاق ذوب شده | ----- | برای یک نوبت به محض ذوب شدن |
| شیر قبلا فریز شده که با قرار دادن در یخچال ذوب شده | ۱۲ ساعت | ۲۴ ساعت |

دیگر در بانک شیر به علت اختلاط شیر مادران با یکدیگر ممکن است افراد مختلف از یک شیر استفاده کنند و باعث حریمت رضاعی گردد و در آینده به علت عدم آگاهی از گذشته با ازدواج با یکدیگر باعث حرمت گردند؟ در این زمینه لازم است ابتدا مبانی حریمت رضاعی مطرح و سپس دیدگاه های مختلف بررسی گردد. آنچه باعث اختلاف این دو دیدگاه می گردد اختلاف در مبانی است که عبارت است از:

۳-۲-۱- مبانی و شرایط حریمت رضاعی از نظر شیعه و اهل سنت

۳-۲-۱-۱- مبانی و شرایط رضاع در شیعه
شیعه شروطی را برای حریمت رضاعی ذکر می کند. شیر زن زنده، از راه حلال، مکیدن از پستان(امتصاص)، خالص بودن شیر، شیر زن از شوهر واحد بودن، استفراغ نکردن کودک، پانزده مرتبه با یک شبانه روز کامل و یا شیر به اندازه محکم شدن استخوان کودک، تمام نشدن دو سال کودک(۲۰) از شرایطی است که فقها برای ایجاد قرابت رضاعی مطرح نموده اند.

۳-۲-۱-۲- مبانی و شرایط رضاع در اهل سنت

شرایط رضاع در اهل سنت شامل شرایط شیر دهنده، طفل و شیر است.

به دلیل ترشح هورمون مخصوص در مادرانی که خود فرزندانشان را شیر می دهند اینگونه مادران، از امنیت خاطر و شادابی بیشتری برخوردار بوده و کمتر افسرده می شوند(۳).
محققان براین عقیده اند که آنتی کورها یا همان پادتن هایی که در شیر مادر وجود دارد باعث تحریک و تقویت سیستم ایمنی بدن می شود و نیز هورمون هایی در بدن زنان شیرده تولید می شود که باعث کاهش استرس مادران می شود و احتمال بروز افسردگی بعد از زایمان را در مادر کاهش می دهد(۳۳).

از بررسی علمی بانک شیر این مسأله منتج می گردد که اگرچه شیرهای ترکیبی در بانک های شیر ضررهایی برای کودک ایجاد می کند ولی در برابر ضررهای قوی تر که به مادر و یا کودک در شرایط خاص عارض می شود، کمتر می باشد. اما یافته های علمی ثابت کرده است که بانک شیر باعث سلب نفع هایی می شود که بر مبنای کسانی که عدم النفع را ضرر می دانند مشمول حکم ضرری می باشد که آنها در شرایط اضطرار منتفی می گردد و بر مبنای کسانی که معتقدند «عَدَمُ النَّفْعِ لَيْسَ بِضَرَرٍ» هیچ ضرری متوجه کودک و مادر نمی شود در نتیجه حکم حرمت منتفی است.

۳-۲-۲- قرابت رضاعی(حریمت) و بانک شیر

یکی دیگر از مبانی دستیابی به حکم بانک شیر این است که آیا بانک شیر باعث خویشاوندی رضاعی می شود یا خیر؟ به عبارت

۳-۲-۱-۲-۱- شرایط شیر دهنده

شیر زن بودن، بیش از نه سال داشتن البته به جز مالکیه (۲۸)، عدم اعتبار وطی زن در فقه حنفی، عدم شرطیت حیات در فقه حنفی و مالکی (۶) و معتبر بودن حیات در فقه شافعی (۲۸).

۳-۲-۱-۲-۲- شرایط طفل

رسیدن شیر به معده، طی دو سالگی البته مالکیه دو سال و دو ماه را معتبر می دانند (۲۸)

۳-۲-۱-۲-۳- شرایط شیر

عدم اعتبار مکیدن از پستان، خلص بودن شیر جز حنفیه و مالکیه (۲۴)، حداقل پنج مرتبه نوشیدن اما در کمتر اختلاف است. (۲۴) با بررسی شرایط فوق می توان اذعان داشت که اگرچه در برخی شرایط اختلاف است اما عمده ترین شرط که به بانک شیر مرتبط است شرط مکیدن مستقیم از پستان است که شیعه آن را شرط می داند ولی اهل سنت معتقد است که شیر به هر طریقی به کودک داده شود با وجود شرایط دیگر باعث محرمیت می گردد البته برخی فقهای شیعه و سنی خلاف نظر مشهور مکتب خود را دارند.

۳-۳- دیدگاه های شیعه و اهل سنت

۳-۳-۱- دیدگاه شیعه

با توجه به اختلاف در مبانی از سوی فقهای شیعه می توان به دو دیدگاه دست یافت.

۳-۳-۱-۱- دیدگاه اول: (قول به احتیاط)

برخی با توجه به اینکه مکیدن مستقیم از پستان را شرط نمی دانند و در بانک شیر هم اینگونه است، راه احتیاط را می پیمایند مثلاً این جنید معتقد است لزومی ندارد شیر از پستان مکیده شود بلکه به هر طریقی به بدن کودک برسد باعث نشر حرمت می گردد. (۲۱)

شیخ طوسی نیز دو نظریه را مطرح نموده که در کتاب مبسوط مکیدن مستقیم را شرط نمی داند. (۲۱)

اما مرحوم صاحب جواهر می گوید شیخ طوسی در جاهای مختلف دیگر، نظر مشهور را پذیرفته که مکیدن مستقیم شرط است. (۲۹)

این دیدگاه را مرحوم نراقی به مرحوم فیض در مفاتیح نسبت داده است. (۳۰)

حال با توجه به عدم شرطیت امتصاص، گروهی بانک شیر را با توجه به محصوره بودن شیرها در بانک شیر و اهمیت مسئله رضاع از باب احتیاط نمی پذیرند. علاوه بر آن اطلاق آیات و روایات باب رضاع نیز بانک شیر را در بر گرفته و باعث قرابت رضاعی و محرمیت از طریق شیرهای موجود در آن می شود.

۳-۳-۱-۲- دیدگاه دوم: قول مشهور (جواز بانک شیر)

با توجه به اینکه مشهور فقهای شیعه مکیدن مستقیم شیر از پستان را شرط قرابت رضاعی دانسته اند لذا با انتفاء این شرط در بانک شیر حکم به جواز آن داده اند. مبانی این دیدگاه اولاً تبادر است، به این معنا که متبادر ذهنی از معنای رضاع، نوشیدن مستقیم از پستان است.

آیت ... مکارم شیرازی بر این موضوع تأکید نموده و می فرماید: یک نوع شیر خوارگی در عصر ما هست که وقتی پستان مادر نوک ندارد و یا به گونه ای است که بچه آن را نمی پسندد، نوعی پستانک بر سر پستان نصب می کنند تا بچه بمکد؛ که در این صورت امتصاص و مباشرتی بین لبهای بچه با پستان مادر نیست ولی مکیدن واقعاً هست در این جا صدق رضاع می کند و عرف به الغاء خصوصیت، آن را مکیدن می داند (۲۳). ثانیاً اطلاق در آیات و روایات باب رضاع با توجه به اینکه مکیدن شیر انصراف به نوشیدن مستقیم از پستان می کند، شامل بانک شیر نمی گردد (۷) و در نتیجه باعث محرمیت نمی شود. ثالثاً روایت استنادی کسانی که قائل به مکیدن مستقیم از پستان هستند مرسله است و به دلیل ارسال مقبولیت نداشته و قابل استناد نمی باشد (۳۱). رابعاً شبهه محصوره نیست تا جانب احتیاط را برگزینند. در پایان این نظریه نظر یکی از کسانی که در این زمینه زحمت زیادی کشیده اند را می آوریم.

راه اندازی بانک شیر نه تنها هیچ گونه ایرادی ندارد بلکه یک عمل کاملاً انسانی و اجتماعی است که هرچند در سایر کشورهای جهان راه اندازی شده است؛ اما در حال حاضر در کشور ما چنین خلأی حس می گردد که البته با توجه به ساختار جامعه اسلامی ما باید این امر کاملاً پسندیده، در چارچوب قواعد و احکام فقهی راه اندازی شود تا حقوق نوزادان خواستار شیر انسانی محفوظ بماند (۳۱).

۳-۲-۳- دیدگاه اهل سنت

اهل سنت مانند شیعه در این زمینه دو دیدگاه دارند.

۳-۲-۱- دیدگاه مشهور (حرمت بانک شیر)

بیانیه آکادمی فقه اسلامی جده وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی

۱۰ الی ۱۶ ربیع الاول ۱۴۰۶

بیانیه اول: تشکیل بانک شیر مادران تجربه ای است که ملت های

غربی بدان دست زده و سپس با آثار منفی آن مواجه شده اند.

بیانیه دوم: حرمت ناشی از رضاع، همچون جهت ناشی از رابطه

نسبی است؛ و نظر شریعت اسلامی بر حفظ نسب است و بانک

شیر موجب اختلاط و ناهماهنگی خواهد شد.

بیانیه سوم: روابط اجتماعی در جهان اسلام، برای رفع نیاز و حل

مشکل کودکان محتاج به شیر مادر راه های دیگری برای شیر

خوردن فراهم کرده است و به این دلیل نیازی به تشکیل بانک

شیر مادران نیست بنابراین: اولاً تشکیل بانک شیر مادران در جهان

اسلام ممنوع است؛ دوماً رضاع اطفال از این مراکز حرام

است. (۲۶)

به نظر می رسد فتوای فوق مبتنی بر عدم اعتبار شروط مذکور در

قاعده رضاع باشد؛ از قبیل امتصاص (مکیدن مستقیم از پستان) ،

تعداد دفعات شیر خوردن، و اعتبار فحل واحد، اما با توجه به معتبر

بودن شرایط مذکور از نظر شیعه امامیه تأمین شیر اطفال از طریق

بانک نیز به هیچ وجه اشکال شرعی ندارد.

۳-۲-۳- دیدگاه غیر مشهور اهل سنت: (جواز بانک شیر)

این گروه بانک شیر را به دلیل شرط نبودن نوشیدن مستقیم از

پستان باعث نشر حرمت رضاعی نمی دانند (۲۴). براساس این

دیدگاه بانک های شیر بر حسب ظاهر شیرها را مخلوط می کنند

و شیری که کودک می نوشد مخلوطی از شیرهای مختلف است

در این صورت شرط دیگری را نیز از دست می دهد و آن

وحدت دایه و نیز وحدت شوهر است. در کتاب جواهر آمده

است: اگر فحل (شوهر) متعدد شود [یعنی زنی با شیر همسر اولش

کودکی را شیر بدهد سپس بعد از جدا شدن از او یا فوت همسر

اول با مرد دیگری ازدواج کند و از او بچه دار شود و با شیر بچه

دوم کودک دیگری را شیر دهد در اینجا هر دو کودک به زن

محرم می شوند ولی با یکدیگر محرم نیستند] هر چند دایه یکی

باشد [محرمیت حاصل نمی شود] مثل اینکه دو بچه را با شیر دو

شوهر شیر دهد که بنا بر مشهور بین اصحاب ما هیچ یک از بچه ها به دیگری محرم نمی شود زیرا وحدت فحل شرط محرمیت متراضعین (دو کودک شیرخوار) است نه صرف شیر دادن (۲۹).

همه اینها باعث شک در حصول شرط و تحقق موجبات تحریم

می شود. پس در اینجا وحدت دایه که شرط ایجاد محرمیت بین

او و کودک است و نیز وحدت فحل (شوهر) که شرط محرمیت

بین دو کودک شیرخوار است حاصل نشده است. بعلاوه این شیر

مخلوط به برخی مواد تقویت کننده و نگهدارنده است که بازهم

به شروط انتشار حرمت اختلال ایجاد می کند. در اینجا مناسب

است سخن شیخ یوسف قرضاوی را نقل کنیم، او می گوید:

ما اگر تسلیم رأی جمهور فقها (اهل سنت) شویم و مکیدن از

پستان را شرط ندانیم مانع دیگری برای محرمیت وجود دارد و آن

اینکه نمی دانیم کودک از شیر کدام دایه خورده و چه مقدار

خورده است آیا از شیر یک دایه به اندازه پنج بار شیر خوردن و

سیر شدن که مذهب ابوحنیفه و شافعی است شیر نوشیده است و

آیا شیرهای مخلوط حکم شیر خالص را دارد؟

اگر از همه این امور بگذریم تنها نتیجه ای که از خوردن این

شیرها به دست می آید این است که برخی از زنها به طور اجمال

بر این طفل محرم هستند که این حکم دیگری دارد و اگر به علم

اصول مراجعه کنیم می بینیم که این علم تأکید می ورزد که علم

اجمالی تنها در جایی تأثیر دارد که بتوان با اجرای آن تکلیف

معینی را بر هر یک از اطراف علم اجمالی پیاده کرد به گونه ای

که اجرای علم اجمالی خود مولد تکلیف باشد اما اگر اجرای این

علم بر برخی از اطراف تکلیفی را ایجاد نکند علم اجمالی منحل

شده و تأثیرش را از دست می دهد.

مسائل زیر از جمله پیامدهایی است که اصولیون برای علم اجمالی

ذکر کرده اند:

- اینکه برخی از اطراف علم اجمالی از محل ابتلاء خارج شود

مثلاً دور از دسترس مکلف باشد و یا عادت ابتلائی به آن محال

باشد.

- مکلف به ارتکاب بعضی از اطراف آن اضطراب پیدا کند.

- از شبهات غیر محصوره باشد مانند اینکه اطراف علم اجمالی

بسیار زیاد باشد و یا اینکه ارتکاب همه اطراف علم اجمالی که

موجب مخالفت قطعی با آن می شود بر مکلف محال باشد و

مسئله در مورد بانکهای شیر یکی از موارد این قاعده است. این

بانکها به ویژه در حالت جهانی بودن آنها اطراف علم اجمالی را

شخص دیگری شود و نیز فرقی میان اینکه فعل حکم باشد یا موضوع آن، وجود ندارد. (۲۶) در اینجا فاعل فعل اضطراری برای رفع خطر از مادر و طفل می‌گردد.

آیاتی از قرآن در زمان اضطرار فعل اضطراری مانند بانک شیر را توجیه می‌نماید از جمله آیه ۱۷۳ سوره بقره بعد از آن که حکم حرمت مردار، خون و گوشت خوک و ذبح به غیر نام خدا را بیان می‌نماید، می‌فرماید: پس اگر کسی ناگزیر از خوردن یکی از محرّمات مذکور شود چنانچه زیادت طلب نباشد و متجاوز از حد نباشد گناهی بر او نیست. مهمترین دلیل روایی مورد استناد در باب اضطرار حدیث رفع است که در مرسله شیخ صدوق اینگونه نقل شده است که امام صادق (ع) فرمود که رسول خدا (ص) فرموده است از امت من نه چیز برداشته شده که یکی از موارد آن اضطرار است... (۱۵) بدیهی است منظور رفع، رفع حکم اضطراری و مجازات آن است. اغلب فقهای شیعه قائل به این هستند که اعمال اضطراری که برای حفظ نفس انجام می‌شود، شرعاً بر شخص مضرّ واجب است (۹). اهل سنت نیز اختلاف نظر دارند شافعیه دونظر وجوب و عدم وجوب را ذکر کرده اند (۱۴). اکثر فقهای حنفیه قائل به رفع حرمت از اصل فعل مباح می‌باشند (۲۶). بنابراین بانک شیر از باب اضطرار اشکال ندارد.

۴- نتیجه گیری نهایی

از تحقیقات به عمل آمده باتوجه به تأکید آیات و روایات و نیز توصیه های پزشکی و تغذیه ای مبتنی بر استفاده از شیر مادر و نیز برحذر داشتن از شیر افراد خاص و مورد نکوهش قرار دادن آن در آیات و روایات و نیز خطر احتمالی که از تغذیه از بانکهای شیر ایجاد می‌شود و نیز دستورات فقهی مبنی بر حفظ نفس که از جمله مقدمات آن شیردهی توسط مادر است و نیز احتمال اختلاط شیر مادران که نتیجه آن رضاع را به دنبال دارد و ناخواسته ممکن است منتج به حرام گردد می‌توان حکم اولیه بانکهای شیر را احتیاط در ترک دانست اما اگر در شرایط خاص مضطر به استفاده از بانک شیر مادر شدید بر اساس قواعد می‌توان در شرایط اضطرار حکم به جواز آن داد.

بدون شک گسترش می‌دهد. حتی اگر منطقه ای و یا محلی هم باشد بدون شک از موارد شبهه غیرمحصوره است و مرحوم سیدمحمد کاظم یزدی (رحمه...) صاحب کتاب عروه الوثقی به این رای تمایل دارد که نسبت یک به هزار، شبهه ای غیرمحصوره است و به نظر او معیار آن است که علم اجمالی علم به حساب نیاید در حالی که امام خمینی (قدس سره) در تعلیقه اش بر عروه معیار را ضعف احتمال می‌داند به گونه ای که به آن اعتنا نشود و بدون تردید در موضوع بانکهای شیر برخی از شرایط انحلال محقق است. بنابراین علم اجمالی در این مورد بلااثر است.

شیخ یوسف قرضاوی از «الاختیار» که یکی از کتب فقهی حنفی مذهبان است نقل کرده که: اگر زنی پستانش را در دهان طفل شیرخوار گذاشت و ندانست که آیا شیر وارد حلق کودک شده یا نه نکاح با او حرام نیست. همچنین دختر بچه ای که یکی از اهالی روستا او را شیر داده است و مشخص نیست که شیردهنده چه کسی بوده است هر مردی از اهالی روستا می‌تواند با او ازدواج کند.

روشن است که در اینجا اصل عدم تحقق حرمت است. این عدم حرمت بر اساس یقین سابق است که شک بر آن لاحق گشته پس مورد از موارد استصحاب است. با این ملاحظات سه گانه می‌توانیم بگوییم که تشکیل بانک های شیر و استفاده از آن هیچ مانعی ندارد. (وا... العالم)

۳-۴- وضعیت اضطراری و استفاده از بانک شیر

شکی نیست که شیر مادر مقوی ترین نوع شیر برای نوزاد انسان است البته استثناهایی نیز وجود دارد که سلامت طفل و سینه مادر را به خطر می‌اندازد، همانند وقتی که مادر داروهای خاصی را مصرف می‌کند و یا به بیماری هایی نظیر ویروسی تی - لفتروتروویک انسانی - اچ آی وی و یا نمونه فعال شناسایی نشده مرض سل مبتلا است (۳۵).

گاهی نیز وضعیتی پیش می‌آید که مادر دارای شیر کافی نمی‌باشد که وضعیت اضطراری است (این حالت معمولاً بر اثر خطری شدید ایجاد می‌شود که برای جان یا حق فرد پیش می‌آید) در این مواقع بر اساس اصول و مبانی فقهی قاعده اضطرار کارگشا است و جرم اضطراری را توجیه می‌کند. شکی نیست که ادله این قاعده در احکام تکلیفی جاری است و تفاوتی نیست میان این که حکم متوجه خود فاعل باشد یا فعل فاعل سبب توجه تکلیف به

۵- منابع

- ۱۲- روزنامه دنیای اقتصاد، تاریخ چاپ ۱۳۸۵/۰۵/۱۰ش.
 موجود در لینک: (<http://donya-e->)
<http://eqtesad.com/news/379585>
- ۱۳- روزنامه همشهری، تاریخ چاپ ۱۳۸۹/۰۵/۰۵ش. موجود
 در لینک:
<http://hamshahrionline.ir/details/112472/>
<http://Lifeskills/familywomen>
- ۱۴- شیرازی، ابی تا. المهدب فی فقه الامام الشافعی.
 جلد اول، صفحه ۲۵۰.
- ۱۵- صدوق، م. ۱۳۵۲. خصال. انتشارات جاویدان. تهران،
 صفحه ۸۵.
- ۱۶- صدوق، م. ۱۴۱۳. من لایحضره الفقیه. انتشارات جامعه
 مدرسین، صفحه ۱۲۰.
- ۱۷- صالحی، ن. ۲۷ مهر ۱۳۹۰ش. ذخیره و مصرف شیر
 دوشیده. موجود در لینک : (<http://www.msirani.blogfa.com>).
- ۱۸- طوسی، م. ۱۳۹۰. الاستبصار. انتشارات دارالکتب
 الإسلامیه، صفحه ۱۰۱.
- ۱۹- طوسی، م. ۱۴۰۷. انتشارات دارالکتب
 الإسلامیه، صفحه ۱۱۸.
- ۲۰- طوسی، م. بی تا. انتشارات المسوط فی فقه الإمامیه،
 المكتبه المرتضویه لإحياء الآثار الجعفریه.
- ۲۱- کرکی، ع. ۱۴۱۴. جامع المقاصد. جلد دوازدهم .
 انتشارات آل البیت، صفحه ۲۱۱.
- ۲۲- کلینی، م. ۱۴۰۷. فروع کافی. انتشارات دارالکتب
 الإسلامیه، تهران، صفحه ۱۵۳.
- ۲۳- مکارم شیرازی، ن. بی تا. کتاب النکاح. جلد
 سوم، انتشارات مدرسه الامام علی بن ابی طالب، قم،
 صفحه ۲۱.
- ۲۴- مغنیه، م. ۱۴۲۱. الفقه علی المذاهب الخمسه. انتشارات
 دارالتیاریت الجدید، بیروت، صفحه ۲۴۳.
- ۲۵- مجلسی، م. ۱۴۰۳. بحار الانوار، جلد صد و سوم،
 انتشارات دارالمعرفه، بیروت، صفحه ۱۲۳.
- ۲۶- محقق داماد، م. ۱۴۰۶. قواعد فقه. جلد چهارم و دوم،
 انتشارات مرکز نشر علوم اسلامی، تهران، صفحات ۱۵ و ۱۴۲-۱۳۷.

- ۱- قرآن مجید، بقره ۱۷۳.
- ۲- بهشتی، ع. ۱۳۹۰. تغذیه با شیر مادر. موجود در لینک :
 (شیر مادر /tag/ www.clinicalmedicine.ir).
- ۳- شیر مادر. موجود در لینک : (مقاله-شیر-مادر / <http://bankmaghale.ir/%D9%85%D9%82%D8%A7%D9%84%D9%87-%D8%B4%DB%8C%D8%B1-%D9%85%D8%A7%D8%AF%D8%B1/>)
<http://bankmaghale.ir>).
- ۴- سایت پزشکان بدون مرز. ۱۳۹۱. ترکیب و مزایای تغذیه
 با شیر مادر. موجود در لینک : (www.pezeshk.us).
- ۵- تسخیری، م. حکم فقهی بانک شیر. موجود در لینک : (www.taskhiri.ir).
- ۶- جزیری، ع. ۱۴۱۹. الفقه علی المذاهب الاربعه. جلد
 چهارم، انتشارات دارالتقلین، بیروت، صفحات ۲۵۵-۲۴۵.
- ۷- حرعاملی، م. ۱۴۰۹. وسایل الشیعه. جلد چهاردهم ،
 انتشارات آل البیت، قم، صفحه ۲۸.
- ۸- خاتمی، ف.، هاشمی، ج. ۱۳۹۱. علائم بالینی و
 رادیولوژیکی کودکان مبتلا به هیدرونفروز دوران جنینی
 و شیر خواری مراجعه کننده به بیمارستان دکتر شیخ.
 طرح پژوهشی، بیمارستان دکتر شیخ، مشهد.
- ۹- خمینی، ر. ۱۴۲۴. مکاسب محرمة. جلد دوم،
 دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه
 علمیه قم، صفحه ۴۵.
- ۱۰- سایت خبرگزاری جمهوری اسلامی. ۱۳۹۲. ترکیب شیر
 مادر برای نوزاد پسر و دختر متفاوت است. موجود در
 لینک: (<http://irna.ir/fa/NewsPrint.aspx?ID=8104>
 4877).
- ۱۱- دباغ مقدم، آ. چراغی، ن. عالی پور، ع. حسینی، ج.
 ۱۳۹۲. بررسی بانک شیر مادر از دیدگاه ضوابط شرعی
 با تاکید بر ضرورت های تغذیه ای و بهداشتی، خلاصه
 مقالات دومین همایش بررسی ضوابط شرعی در
 پزشکی، تهران.

۲۷- مرتضی، ا. ۱۳۹۴. پژوهشی در تاریخچه و ضرورت تأسیس بانک شیر مادران و چالش های فقهی حقوقی، مجله اخلاق و تاریخ پزشکی، شماره ۸، صفحه ۵۵.
۲۸- الموسوعه الفقهيه، جلد بیست و دوم، صفحات ۲۴۷-۲۴۳.

۲۹- نجفی، م. ۱۴۰۴. جواهرالکلام، انتشارات دار احیاء التراث العربی، بیروت، صفحه ۱۳۰.

۳۰- نراقی، ا. ۱۴۱۵. مستند الشیعه فی احکام الشریعه. انتشارات آل البیت، قم، صفحه ۲۵۸.

۳۱- نورمحمدی، غ. ۱۳۹۲. بررسی فقهی موضوع بانک شیر در پزشکی. دومین همایش بررسی ضوابط شرعی در پزشکی، تهران.

۳۲- ویلاگ خورشید شب مهاجر، ۱۳۹۱، موجود در لینک :
(<http://hinightsun.blogfa.com/post/202>)

۳۳- تغذیه با شیر مادر یک برد دو جانبه. ۵ مرداد ۱۳۹۴ ش. موجود در لینک: (<http://iranvij.ir/?p=1858833>)
(.

۳۴- نجات نوزادان در آفریقای جنوبی با بانک شیر مادر. ۱۳ دی ۱۳۹۴ ش. موجود در لینک: (
<http://presstv.ir/DetailFa/2016/01/03/444>
[271/milk-banks-infant-mortality-africa](http://www.presstv.ir/DetailFa/2016/01/03/444/271/milk-banks-infant-mortality-africa)).

۳۵- سایت ویکی پدیا، مقاله شیردهی. موجود در لینک :
(

<https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%B4%DB%8C%D8%B1%D8%AF%D9%87%DB%8C>